

ВПЛИВ СТАТУТІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО НА РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Середньовічна правосвідомість була тісно пов'язана зі станом приналежності людини: не існувало загальних для всього населення законів, їх заміниками служили окремі для кожної соціальної групи норми, що визначали характер та обсяг правоздатності, тип підсудності, різновиди покарань за правопорушення тощо. Як проголошувало «Саксонське Зерцало», один із найавторитетніших правових кодексів зрілого середньовіччя, «ніхто не може привласнити собі іншого права, окрім того, яке йому властиве від народження».

На цих засадах функціонували й правові норми, що фіксували права та обов'язки мешканців Великого князівства Литовського. Крім згаданої соціальної строкатості, їм був властивий ще й регіональний партикуляризм. Це проявлялося у тому, що ті чи ті землі Великого князівства отримували від володаря так звані уставні грамоти — з підтвердженням специфічних особливостей внутрішнього устрою й судочинства під традиційним гаслом урядової політики Вільна: «Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо». Зокрема, за власними законами, що закріплювалися в уставних грамотах, жили землі, розташовані на околицях держави: Жемайтійська, Полоцька, Вітебська, Смоленська, Дорогичинська, Київська, Волинська. Вважають, що оскільки їхнє географічне положення створювало умови для потенційного виходу зі складу князівства, це змушувало центральну владу рахуватися з традиційними порядками та звичаями, аби уникнути невдоволення місцевих еліт.

У першій третині XVI ст. стало ясно, що форма правової регуляції, зіперта на привілеї, себе вичерпала: шляхетська спільнота потребувала не привілеїв, надаваних від випадку до випадку «з щодробливої ласки» великого князя, а регулярного зводу законів, який би закріпив норми юридичного побуту. Підсумок поступовому об'єднанню у єдиний правовий простір усіх земель Великого князівства Литовського підбив Перший Литовський Статут 1529 р. — юридичний кодекс, що унормував як засади державного устрою, так і положення цивільного та кримінального права. Дослідники справедливо вважають Статут 1529 р. унікальною пам'яткою правничої думки свого часу. Його кодифікаторам (Статут опрацьовувала спеціальна комісія фахівців-правників під керівництвом канцлера Ольбрахта Ґаштольда) внаслідок цілеспрямованого добору й осмислення вдалося виробити юридичну систему, котра стала однаково прийнятною для всіх регіонів величезної і в правничому сенсі строкатої держави. Статут органічно поєднав строгі юридичні поняття римського права, елементи Руської Правди, деякі норми звичаєвого «руського» (тобто білоруського та українського) і литовського права, низку приписів чеських, польських та німецьких судників, зокрема «Саксонського Зерцала», котре мало особливий вплив на формування правничих систем у країнах Центрально-Східної Європи.

Як відносно пізня пам'ятка правничої думки тогочасної Європи, Статут увібрав у себе й дещо з ренесансних політико-правових ідей, як-от: поняття однакової відповідальності перед законом володаря, підданих та уряду; інститут присяги всіх без винятку службових осіб, починаючи від великого князя; законодавче регламентовану охорону інтересів приватної особи через запровадження інституту адвокатури, у тому числі безкоштовної для неїмущих; принцип персональної відповідальності перед законом, коли провина правопорушника не поширюється на членів його родини; детальне випрацювання майнових і особистих прав жінки; недиференційоване ставлення до представників різних конфесій та етнічних груп. Вирізняється Статут із-поміж інших правничих пам'яток свого часу і тим, що він уперше, на відміну від партикулярних привілеїв боярства-шляхти чи міщан, адресувався не окремому станові суспільства, а всьому загалові, визначивши тим самим поняття «усього посполства», себто народу. У вступі до Статуту, зокрема, проголошувалося, що він надається «прелатом, князем, паном, шляхті й всему посполству й їх подданним, а тубилцьом земель Великого Князства нашого Литовського, которого би колве стадла й стану билі».

Аналогічний пасаж міститься і в першому розділі (артикул 9): «Теж хочем й вставляем й вічними часи має бити ховано, іж всі подданне наши, так убогіє яко й богатіє, которого роду колве або стану билі би, ровно а одностайним тим писаним правом мають сужони бити». Ці декларації закріплювалися кодифікацією: численні приписи Статуту стосуються нарівно як привілейованих, так і непривілейованих груп населення: шляхти, міщан, селян, навіть невільників. Розмірковуючи над причинами, завдяки яким Велике князівство Литовське — країна, що не могла похвалитися інтелектуальними досягненнями Ренесансу, спромоглася на кодифікацію права на такому рівні, котрий випередив європейську юридично-правову думку, знавець русько-литовського права Юліуш Бардах зазначає, що в основі цього феномена лежала внутрішня нестабільність князівства і потреба адекватної реакції на її коливання. Конгломерат литовських, білоруських, українських, а частково і російських земель, що входили до складу держави, міг бути приведений у взаємодію і політичну єдність лише завдяки гнучкій спільній системі права, яку запропонував Статут 1529 р.

Проте одне з найдражливіших питань внутрішнього життя шляхетської спільноти — взаємини рядових бояр-шляхти з магнатсько-князівською верхівкою — цей кодекс залишив нерозв'язаним. Статут, наприклад, не зліквідував різниці в правах політично всевладних магнатів та їхньої «молодшої братії», позбавленої доступу до владних важелів. Влада й надалі зосереджувалася в руках представників близько 50 великопанських і княжих родин, які «з обичаю стародавнього й старожитнього дому свого», тобто з діда-прадіда були членами ради великого князя. Ті й другі по-різному судилися: спори магнатів розглядав особисто великий князь, а шляхта підлягала юрисдикції його намісників. Ті й другі по-різному ходили на війну: магнати на чолі власних загонів, а шляхта — в повітових ополченнях під проводом великокняжих намісників. Нерозвинутість корпоративних прав русько-литовської шляхти особливо не-

вигідно відтінювалася бурхливим розвитком шляхетського парламентаризму та самоврядування у Польському королівстві, про що згадувалося вище. Тож із 1540-х рр. починається вперта боротьба рядової шляхти Великого князівства зі своєю «старшою братією», яка точилася на восьми сеймах між 1547 і 1566 рр. «Поправа Статуту» виступала тут головним пунктом шляхетських вимог, охоплюючи різноманітні сюжети, за якими простежується спільна мета — домогтися емансипації від магнатів. Ця «тиха війна» скінчилася перемогою шляхти: у 1564–1565 рр. було проведено серію так званих «земських реформ», а з січня 1566 р. запроваджено в дію Другий Литовський Статут, що містив законодавче забезпечення цих реформ.

Статут 1566 р., в суті речей, на високому рівні кодифікаторської техніки завершив розвиток Великого князівства Литовського як правової держави, підтвердивши цикл реформ, що передували оголошенню самого Статуту. Відкриває цю низку актів королівський привілей 1563 р. про скасування обмежень православних порівняно з католиками (це мало, як уже зазначалося, радше моральне, ніж юридичне значення). Наступний крок — це Більський привілей 1564 р., за яким і для магнатів, і для шляхти запроваджувалися спільні виборні шляхетські суди за зразком земського судочинства в Польщі. Розвиваючи початі реформи, Віленський привілей 1565 р. проголосив створення регулярних повітових сеймиків і вальних сеймів із правом шляхти «на містцях гловнійших повітом... зьеждчатися, радити, обмовляти й обмишляти». Утворення земських судів і повітових сеймиків вимагало уточнення адміністративно-територіального поділу держави, що тоді ж було проведене й зафіксоване у так званому «Списанні повітов Великого князства Литовского й врадников в них». Згідно з новим адміністративним поділом, на теренах майбутньої України встановлено такі адміністративні одиниці-воєводства: Київське — з двома судовими (Київським і Мозирським) і двома несудовими (Житомирським і Овруцьким) повітами; Волинське — з Луцьким, Володимирським і Кременецьким судовими повітами; Брацлавське — з одним судовим повітом (Брацлавським) і одним несудовим (Вінницьким), а також Підляське та Берестейське (з Пінськом). Цей поділ, що з незначними змінами проіснував до кінця XVIII ст., безпосередньо торкався і політичних прав шляхти, бо лише володіння «осілістю», тобто маєтком, у конкретному повіті служило підставою для участі в місцевих сеймиках і надавало право голосу в земських самоврядних органах. У такий спосіб Другий Литовський Статут 1566 р. радикально зреформував усю систему органів влади й управління, остаточно утвердивши ідею самоврядної і шляхетської держави, зближеної в типі основних політичних структур із Польським королівством. Крім того, Другий Статут продемонстрував високий рівень системної правничої думки. Це розуміла й політична еліта Великого князівства Литовського, яка вважала, що її країна, за висловом канцлера Миколая Радзивілла Чорного, є «*republica bene ordinata*» («добре впорядкована держава»).

У Статуті 1588 р. визначалися права і привілеї шляхти, детально регламентувався порядок судочинства, оформлялося закріпачення основної частини сільського населення. Чинність Нового Литовського статуту, одного з найви-

значніших джерел права феодальної Європи, поширювалася не тільки на українські землі, а й на Корону. В ньому найбільш проглядається врегулювання феодальних відносин. Зокрема, формування кріпацького прошарку населення.

Кримінальні норми спрямовані на захват рухомої й нерухомої власності. Земельне право охороняло монополію земельної власності шляхти. Цей статут в протилежність акту Люблінської унії 1569 р. закріпив державно-політичну самостійність Великого князівства Литовського. Велике значення проведеної тоді роботи знайшло відображення в тому, що кодифіковане право на століття пережило саме Велике князівство Литовське. Воно ще в 1819 р. друкувалося як збірник чинного законодавства. Для Лівобережної України воно було чинним мало не до середини XIX ст. Такого б довголіття законодавству, що приймається зараз.

Видання Литовських статутів, певна річ, обмежувало сферу застосування норм звичаєвого права. Однак вони, як і раніше, продовжували діяти поряд з писаним правом. Перший Литовський статут, наприклад, прямо дозволяв суддям за відсутності «писаної» норми вирішувати справу «на основі старого звичаю». Можливість діяти «згідно зі старим звичаєм», «способом звичая стародавнього» визначалася і наступними статутами. Великий князь, сказано у III Литовському статуті, зобов'язувався додержуватися давніх звичаїв, «усі привілеї земської старовини і нові від нас дані, вільності і звичаї добрі стародавні зберегти і ні в чому не порушувати».

Розглядаючи право, що діяло на українських землях, слід враховувати передусім рівень суспільно-політичного розвитку цих територій, особливості та своєрідність становища самої України. В умовах своєрідного політичного становища українських земель, що опинились у складі кількох сусідніх держав, в Україні утворилася досить строката система правових джерел. Її первісною базою стало розвинуте право Київської Русі. Особливу роль серед джерел права в Україні відіграла Руська Правда, що мала значний вплив на розвиток правових систем Великого князівства Литовського і Польського королівства, у складі яких перебувала більшість українських земель. У кінцевому підсумку на українських землях правова система сформувалася на основі синтезу місцевого звичаєвого права і нормативних актів у вигляді судебників, статутів, сеймових постанов, привілеїв та інших нормативно-правових актів Польського королівства і Великого князівства Литовського. При цьому роль звичаєвого права в регулюванні суспільних відносин була досить значною. Тривалий час воно діяло поряд з нормами писаного права. Особливо помітно це було у Польському королівстві, де звичаєве право широко застосовувалося навіть в умовах шляхетської Речі Посполитої.

Література

1. Грушевський М. Історія України-Руси. — Л., 1905. — Т. 5.
2. Лашенко Р. Лит. Статут, яко памятник укр. права. Наук. Зб. Укр. Уп-ту в Празі, т. I. — Прага, 1923.
3. Василецько М. Як скасовано Лит. Статута // Записки соц.-екон. відділу Укр. Академії наук. — К., 1924-1925. — Т. II-III.

4. Kutrzeba S. Historia zrodel dawnego prawa polskiego. T. II. Litwa. — Л., 1926.
5. Барысе́нак С. Пацыянальны характар Літоўскага Статуту 1529 г. Польша 6–7. — Менськ, 1927.
6. Лаппо И. Литовский Статут 1588 года: В 2 т. — Кавнас, 1934–1938.
7. Чубатий М. Огляд історії українського права: Історія джерел та держ. права. Ч. II. — 3-тє вид. — Мюнхен, 1947.
8. Юшков С. История государства и права СССР. Ч. I. — 3-е изд. — М., 1950.
9. Okinshevich L. The Law of the Grand Duchy of Lithuania: Background and Bibliography. — Нью-Йорк, 1933.
10. Кульчицький В. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. — Л., 1958.
11. Статут Великого Князства Литовського 1529 года / під ред. К. Яблопскиса. — Мопськ, 1960.

Анотація

Саленко В. Вплив Статутів Великого князівства Литовського на розвиток правової думки в Україні. — Стаття.

У статті аналізуються причини розробки та доповнень Статутів Великого князівства Литовського, рівень кодифікаційних робіт та вплив Статутів на розвиток правової думки на українських землях Великого князівства Литовського.

Ключові слова: Статути Великого князівства Литовського, джерела, норми та структура Статутів, правова думка.

Summary

Salenko I. Influence of Statuts of the Grand Dutch of Lithuania on development of legal idea in Ukraine. — Article.

In the article reasons of development and additions of Statuts of the Grand Dutch of Lithuania, level of codification works and influence of Statuts, are analysed on development of legal idea on Ukrainian lands of the the Grand Dutch of Lithuania.

Keywords: Statuts of the Grand Dutch of Lithuania, sources, norms and structure of Statuts, legal idea.

УДК 340.15(474.5)“1529”:340.132:165.191

Ю. В. Тищенко

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ НОРМАТИВНЫХ ПОЛОЖЕНИЙ СТАТУТА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО 1529 ГОДА

К теории мифа как особой системы мировидения, обладающей рядом специфических признаков, обращались ученые в самых разных сферах познания — философии, культурологии, этнологии, психологии, права и политики и др. Миф изучался в различные эпохи, начиная от античных философов и заканчивая теориями символистов и структуралистов XX в. Сегодня, в эпоху постмодерна, миф понимается как один из центральных феноменов в истории культуры, как первичная модель идеологии, способ концептуализации мира [1, 5–25].

Авторами наиболее фундаментальных работ современности в области изучения мифа (Э. Кассирер, Дж. Фрезер, Р. Барт, К. Г. Юнг, Э. Дюркгейм, К. Леви-Строс, Я. Э. Голосовкер, Е. М. Мелетинский, О. М. Фрейденберг, А. Ф. Лосев, С. С. Аверинцев, В. А. Бачинин и др.) представлены различные подходы к осмыслению его сути и роли в истории культуры.

© Ю. В. Тищенко, 2009